

el az írói fejlődésnek erre a fokára, mert – amint írja: „nem lehet oly titok, azmit ezen Konstantinápolyban meg nem hall az ember, csak légyenek baráti, s légyen ember vigyázásban”.⁴¹ Amit Egyiptomról leírt, annak nagy részét „igen szava meghihető főúri emberektől” szedgette össze, tehát Konstantinápoly – a kor jelentős politikai szellemi központja – tágitotta Borsos szemhatárát a nagyvilág felé.

SOMI ÉVA

„HIT, ILLÚZIÓK NÉLKÜL” JUSTUS PÁL KÖLTÉSZETÉRŐL

„Fontos kordokumentum ez a versgyűjtemény, egyúttal tisztelgés is Justus Pál emléke előtt” – ezekkel a szavakkal zárja meleg hangú ajánló sorait a *Végrendelet* (Szépirodalmi, 1981.) c. kötet fülszövege, s bár ez kétségtelenül igaz, mégis úgy gondolom, hogy nem a teljes igazság. Nemcsak egy kor egyedülálló lírai dokumentumát nyújtja át Justus Pál verseinek ez a válogatása, s kiadása nemcsak tiszteletteljes főhajtás a magyar munkásmozgalom egy kiemelkedő és sokat szenvedett alakja emlékének – de ugyanakkor irodalomtörténeti adósságtörlesztés is, egy – számos körülmény folytán – elfeledett, háttérbe szorult költői teljesítmény, életpálya be- vagy visszaemlése az irodalmi köztudatba, ahonnan talán éppen az életút szomorú szenzációi, tragikus fordulatai szorították ki. Mert bár igaz, hogy Justus Pál életére és munkásságára egyaránt igényt tart – vagy pontosabban igényt tarthatna – a történettudomány, az ideológia-történet is, – az irodalomtörténet érdeklődése sem kegyeletes gesztus csupán, hanem olyan feladat, amelyet írói hagyatékanak értékei önmagában is igazolnak és kötelezővé tesznek. Justus nem csupán verselő politikus (mint mondjuk Szakasits Árpád volt), hanem költő s jelentős horizontú műfordító – aki egyben a maga idejében számottevő politikus is volt. S ez a két tevékenység, bár szerves és meghatározó kapcsolatban van egymással – hiszen a politikum hagyományosan is a líra legősibb és legjelentősebb ihletforrásai közé tartozik –, mégis axiológiai szempontból munkásságának önértékű dimenziója. S mivel a politika nemcsak mint politikum (vagy mint ideologikum) játszott szerepet életében, de a görög sorstragédiáknál is kegyetlenebb végzetszerűségével szólt is bele abba, költészete ennek

⁴¹ Borsos: i. m. 108.

következtében nem egyszerűen kordokumentummá vált – nem hiszek ugyanis abban a lírában, amely ne lenne kordokumentum is egyben –, hanem leghitelesebb lírai tanúvallomása – és emlékműve – egy olyan pernek és Justizmordnak, amelyet lélekben és jelképesen egy ország élt a vele, s amelyben – egyetlen országos nevű túlélőként, és egyetlen költőként (s vajon nincsen-e abban is valami jelképszerű, hogy egy költő is a túlélők között van) – versei önsúlyukon túl a történelmi veretet, a nemzeti ereklyék patináját is megkapták. Némi túlzással úgy mondhatnánk, hogy ha ifjú korában a történelmi feladatok ragadták el a költésztől – amelynek alighanem gazdagabb termését takarította volna be, ha megmarad csak költőnek –, később a történelmi sors adta vissza a múzsának – hiszen a kötet csaknem háromnegyed része börtönvers – olyan feladatot bízva rá, amit csak ő végezhetett el. De pusztán annak a ténynek is megvan a maga ritkasági és pszichológiai értéke és érdekessége, hogy verseinek jelentékeny része – szinte egész kései korszaka – hétesztendőös börtönbüntetés, öt és fél éves magánzárka megkínzottóságának a termése, amikor már beszélni is elfeledve a vécpapírra írt, titokban fordított Shakespeare-sonettek jelentik számára azt a láthatatlan köldökzsinórt, amely az élethez köti. Két sonettjében is vall erről, amelyeket, mivel kötetben eddig még nem jelentek meg, most revelatív, megvilágító jelentőségük miatt a maguk teljességében idézek. Az elsőt még az Országos Börtönben írta 1955 szeptemberében és a Shakespeare-sonettek fordítása, feleségének dedikált első kötetébe másolta be kézírással; a második 1956. július 30-án, a könyv megjelenésének napján keletkezett, s maga volt a dedikáció.

A fordító sonettje

Most megköszönöm könyved, Vajda Imre,
 És zárkatársam, Káldor György, neked,
 Hogy tárgyat adtál kísérleteimre,
 S fordíthattam e sonetteket.
 Míg bennük éltem, kitágult a börtön,
 Eltűnt ébresztő és babfőzelék,
 A rácsok mögül sikerült kitörnöm,
 S elindulhattam, én társam, feléd.
 Megkérdezhettem, szavamra figyelsz-e,
 S mint emléked át börtön-éveken,
 Majd négy évszázadon át Shakespeare verse
 A szabadságot hozta el nekem.
 Heteken át, türelmesen, titokban
 E sonetteket ezért fordítottam.

155. szonett

Így történt, kedves, elmondom neked:
 Szóltam Shakespeare-nek, majdnem négyszáz éve,
 Hogy írja meg e szép szonetteket,
 Miket lassan te is tudsz már betéve.
 Hogy elmondhassam az elmondhatatlant,
 S a börtönévek mélyéről feléd
 Üzenhessem, mit ottbent gondolatban
 Elmondtam százszor, a régi Shakespeare lettem,
 S akiket ő szeretett, mind te vagy,
 Az ő szavával néked én üzentem,
 Verse tükrében lásd végre magad,
 És engem is. Tiéid e szonettek,
 Azért lettek, mert oly nagyon szeretlek.

Ez a sajátos és egyedülálló helyzet azonban ambivalens hatású is költészete befogadásában. Míg egyfelől különös és különleges súlyt ad verseinek az a tény, hogy a történelem fuvallata járja át legintimebb sorait is, másfelől a történelmi pikantéria – ha egyáltalán szabad ezt a frivol szót nasználnunk – valamiféle esztétikai árengedményre is ösztönzi az olvasót, eltereli a figyelmet költészetének – mint költészetnek – sajátos értékeiről. Mi természetesen azt kívánjuk bizonyítani, hogy ezeknek a verseknek nemcsak a mártírsors és a börtönéletérzés adja meg az értékét, hanem a költő jelenléte is, aki – bár nem tartozik a magyar líra legjelentősebb alakjai közé – a maga egyéni hangvételével, bensőséges invenciójával kér helyet magának számon tartott költőink között. Ha a kizökkent idő nem kárhoztatja ilyen rendkívüli sorscsapások, tragédiák át- és túlélésére, alighanem akkor is a tisztá hangú, mives kismesterek rangos sorában lenne a helye. De végzeté nagyobb, súlyosabb tanúságtételre szemelte ki – s ennek a feladatnak a teljesítésében költői jelentőségében megnövekedve állt helyt, olyan mementót hagyva maga után, amely messzehangzóbb vallomás a korról, az emberi erkölcsről, a méltóságról, a szocialista öntudatról, mint amelyiket – az ellenkezőjéről, az ember megnyomoríthatóságáról – 1949-ben a vádlottak padján hitvány eszközökkel szájába adtak és kikényszerítettek belőle.

II.

Justusnak (született 1905. április 7-én Pécsen, meghalt 1965-ben Temesvárott) nemcsak az adja meg sajátos helyét a Rajk-per vádlottai között, hogy szinte az egyetlen költő s a túlélők egyike, hanem az is –

s talán ez a legkarakterisztikusabban –, hogy az egyetlen, aki a szociáldemokrata pártból az egyesüléssel – s annak egyik legfontosabb előkészítőjeként – került az MDP soraiba. Tragikus sorsú társaival csak az a körülmény rokonítja, hogy ő is éveket töltött nyugaton, bölcsészeti egyetemi tanulmányait Bolognában és Párizsban folytatta (bár körülményei alakulása folytán nem tudta befejezni), majd később 1933-tól 1936-ig néhány hónapi bécsi tartózkodás után ismét Párizsba emigrált. Alighanem ez a tény „predesztinálja” arra, hogy helyet kapjon az „elvetemült kémeknek és összeesküvőknek” azon a listáján, amelyet egyébként teljesen önkényesen, valamiféle „pedagógiai” illusztráció szándékával, állítottak össze konstruálói. Egyfelől azt akarhatták „bizonyítani” szerepeltetésével, hogy a nyugati emigráció mindenkit megrent, lealjasít, „beszervez”, másfelől talán azt a látszatot is kerülni akarták, hogy csak a régi és „autentikus” kommunisták sorából kerültek ki a népek ezek az ellenségei (ezért előzhette meg perével a volt szociáldemokrata vezetők perét), s végül lehettek személyes okai is ennek a „kiemelésnek”. Nincs semmilyen adatunk arra, hogy Justus a per előtt valamiféle különleges, a többi kommunista vezetőknél közelebbi kapcsolatot tartott volna fenn Rajkkal vagy a többi vádlotttársával.

Ez a szociáldemokrata pártból való indulás – amelynek a háború előtt egyik legtehetségesebb, legképzettebb fiatal vezetője (Budapest VI. kerületének párttitkára) és baloldalának mindvégig legkövetkezetesebb ideológusa – azonban nem egyszerűen „formai” különbséget jelent a többiekkel szemben. Justus az egyetlen a vádlottak közül, akinek nincs sztálinista múltja, meggyőződése, sőt aki Párizsból – ahol módja van tudomást szerezni és megbizonyosodni a törvénytelen perek gyakorlatáról és következményeiről – olyan forradalmárként tér vissza, aki már világosan látja a torzulásokat és szemben áll velük. Alighanem éppen ezért keresi helyét a Szociáldemokrata Párt soraiban, a párt-egyesülést megelőző és előkészítő kongresszuson, a vasas szakszervezetben, ő a szociáldemokrata szónok, aki – feltűnést keltoén – csak Marxot és Lenint idézi beszédében, Sztálint azonban nem. Révai, mint a kommunista párt képviselője, a tőle megszokott vehemenciával válaszol erre a maga idejében példátlan, páratlanul bátor ideológiai vétségre (már-már diverzióra), s vannak Justus környezetében, akik tartanak is attól, hogy ennek a „baklövésnek” még következményei lehetnek. Az sem lehetetlen, hogy őt már akkor kiszemelték.

Mindez azonban azt is jelenti, hogy Justus az egyetlen a letartóztatottak közül, akinek van „bűne” (az tudniillik, hogy valóban szemben áll mindazzal, amivel a kommunista világmozgalom csak később, a huszadik kongresszuson kerül szembe) és nincsenek illúziói. De ezt a

tényt alighanem a pert megrendező szervek is tudják. S éppen ezért nem is erről beszél a vádirat, s nem is erről beszéltek a vádlottakat, hanem a magyar nép és irodalom kitűnő barátjával – az egykori francia diplomata François Gachot-val – való kapcsolatát teszi a konstruált vád tárgyává. De az ő esetében nincs szükségünk olyan magyarázatokra a vallomás rejtélyének a megvilágítására, mint a Koestler-teória – mely szerint a „bűneiket” elvállaló kommunisták a Pártnak tett utolsó szolgálatként tették meg vallomásukat – vagy a Merleau–Ponty-elmélet, mely szerint ezen túlmenően szembe is kerültek azzal a tévedőnek ítélt hatalommal, amelynek hittek történelmi küldetése végzettségében, s mert egyszerre váltak cinkosává és ellenzékévé, ez a belső meghasonlás is közrejátszott megtörésükben, a kiosztott, önmagukat beszaró, s életüket sirba taszító szerep eljátszásában a bírósági tárgyaláson. Justust egyszerűen életekkel, felesége – s verseiből tudjuk, hogy Edith asszony mit jelent számára –, hozzátartozói, barátai életével zsarolják meg. S a család biztonsága, háborítatlansága az az ellenérték, amelyet beígérnek számára vallomásaért cserébe (s amelyet később nem adnak meg, hiszen felesége is internáló táborba kerül). S Justus talán az az egyetlen a per vádlottjai közül, aki már az első pillanatban tudja – mint ahogy emigrációjának társa, a felesége is –, hogy mi vár rá, hogy sorsát nem kerülheti el, becsületét, forradalmár tisztességét sem védheti meg és hogy nem áldozatot hoz egy nemes és nagy ügy érdekében, hanem egy cinikusan brutális kényszernek, értelmetlen és bűnös önkénynek engedelmeskedik, s csak a családjával szemben teljesíti – férfiként – a kötelességét.

Életének, politikai pályafutásának, mártíriumának ez a dióhéjban való összefoglalása azonban nemcsak válaszol a kritikus kérdéseire verseinek tartalmi–formai jegyeit, elemeit illetően, de újabb kérdéseket is vet fel, igaz inkább a teljes biográfiát megalkotó történész (s ezt a feladatot most nem tudjuk vállalni), mintsem a verseit elemző esztéta számára. Valóban magyarázatot kíván, hogy ilyen előzményekkel és ilyen ismeretek birtokában honnan merítette azt a bátorságot, s azt az eltökéltséget, amellyel szerepet vállalt a háború utáni politikai életben. Más forrásokból is tudjuk azonban, nem állt egyedül azzal az elképzelésével, hogy a győzelmesen befejezett háború – megszüntetve a mindenfelől ostromlott vár veszélyhelyzetét – egyszerismind és szinte szükségképpen a perkonstrukciók gyakorlatának is végét vet, s azzal a naiv – de szilárd – hitével, hogy Magyarországon nem lehetséges ezt a módszert alkalmazni.

A lényeg azonban kétségkívül marxista meggyőződése, szocialista elkötelezettsége – amelyek háttérbe szorítják esetleges személyes megfontolásait, s amelyek önfeláldozó nagyságát, rendíthetlenségét éppen

ez a tudás bizonyítja számunkra. Justus érzi, hogy szüksége van rá a mozgalomnak, szüksége van rá a jövőnek és nem fontolgat, beleveti magát – a kommunista párt egyik legfontosabb partnereként, szövetségeseiként a szociáldemokrata mozgalomban – a koalíciós idők politikai küzdelmeibe. Teoretikus tevékenysége is ekkor bontakozik ki (bár már a háború előtt is figyelemre méltó írásai jelennek meg) és szervezői munkássága is. Szerkesztője a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratának, a Szocializmusnak, vezetője a párt propagandaosztályának, parlamenti képviselő, az egyik legnépszerűbb szónok a munkások között, s tanulmányaival, cikkeivel – amelyek szinte enciklopedikus műveltségről és a marxizmus elmélyült ismeretéről tanúskodnak (ő szerkeszti az 1945 után megjelent első Marx–Engels válogatást is) – a haladó értelmiség körében tesz szert nagy elismertségre. Sokan őt tartják a Szociáldemokrata Párt – de legalábbis annak baloldala – Révajjának, vezető ideológusának. (Túlmege ennek az írásnak a keretein, hogy a teoretikus, a publicista, a népnevelő Justus munkásságát is elemezze, bár ez nem kisebb jelentőségű, mint a költőé, s éppúgy adóssága mind könyvkiadásunknak, mind eszme- és párttörténezeinknek, mint ahogy feltétlen adósságunk a műfordító Justus Pál munkásságának összegyűjtése, publikálása és megfelelő értékelése is.) 1948-ban, a két párt egyesülésekor a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének a tagja lesz, s mint a rádió elnökhelyettesét tartóztatják le koholt vádak alapján, és ítélik a Rajk-per egyik vádlottjaként életfogytiglani börtönbüntetésre.

Irodalmi munkásságát, költői tevékenységét Justus Pál – mint Vas István is, és annyian mások – Kassák Munka-körében kezdi, ott jelennek meg első írásai, ott ismerkedik meg későbbi feleségével, s a Kassák égisze alatt tevékenykedő diákmozgalomban találkozik valószínűleg először József Attilával is. Tiszteletét Kassák iránt mindvégig megőrzi, de hogy költészete milyen hatást gyakorolt rá, azt további kutatómunka feladata kideríteni. Első verskötete, az 1925-ben megjelent *Fekete ormok alatt*, fellelhetetlennek bizonyult számomra – Justus Pál hagyatékában sem szerepel – és a mostani válogatás legrégebbi költeménye (*Vers, füttyszóra*) 1926-tal datálódik, ami arra utal, hogy csak második kötetéből, az 1930-ban publikált *Az utak énekéből* válogattak a *Végrendelet* gyűjteményének (a könyvben meg nem nevezett) összeállítói is. (Több önálló kötete megelőzően nem jelent meg.) Ezek a versek azonban egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Justus – mint Vas István vagy Zelk Zoltán, vagy maga Illyés is – hamis tudatú „kassákista” lehetett. Költői világa, eszközei, szemlélete sokkal inkább a Nyugat második vagy harmadik nemzedékének költőivel rokonítják – nem eggyel, mint például Radnóttival, személyes barátságban is van –, bár a kor reprezentatív írói csoportosulásához – sem a Szép Szóhoz, sem a

Válaszhoz – legalábbis láthatóan – nem kötelezi el magát. De nem csatlakozik a szociáldemokrata munkásköltők (Benjámín, Vészi, Vaád, Földeák stb.) csoportjához sem. Szinte az az ember benyomása, hogy – intenzív mozgalmi tevékenysége, az antifasiszta harc szervezése kedvéért – költői illegalitásba vonult, hogy abból csak ezzel a posztumusz kötetével – a *Végrendelettel* – lépjen ki.

III.

Hit, illúziók nélkül – ezzel a Károlyi Mihálytól kölcsönzött formulával fejezhetjük ki tehát azt a lelki háttérrel, talajt, amelyből Justus Pál poézise sarjad ki. Rendkívüli hit és rendkívüli illúzióvesztés. Ilyen ellentmondást a személyes sors tragikus kilátástalansága és a nemzeti-közösségi remények bizonyossága között talán csak József Attila és Radnóti költészetében lelhetünk fel századunkban. Azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy Justus nem a fasizmus uralomrajutásának éveiben és nem a náci haláltáborok árnyékában írja ezeket a szocializmusban, annak emberfelszabadító erejében töretlenül bízó verseit – hanem a szocializmus börténében, annak ellenségeként megbélyegezve és elítélve.

Lesz még tanács hatalom a Dunánál
és velem most történhet akármi,
s ha nem tudom szabadságom kívánni,
mert messze van, s én nem élek soká már,
az új, igazi kommünt sejtem mégis.
Volt benne részem. És ennyi elég is.

– írja 1953-ban *1919* című versében.

Neked tört utat a történelem,
s neked törtem az utat én is, hidd el.
Nehéz volt és sokszor reménytelen,
de te úgy élsz már, embernek amint kell.

Ezt akartam megírni neked, Éva,
hogy tudd, hogy éltem és hogy verekedtem.
Szabad ember leszel. Gondolj reám néha
és sokszor öleld meg anyut helyettem.

vall 1950-ben (!) leányához írt *Levél Évának* című költeményében és bőségesen sorolhatnánk még az ehhez hasonló idézeteket verseiből.

Ugyanakkor, amikor tudni véli: „Nem. Sose jutsz el az esti mezőig. Így, itt fejezed be.” (*Harmincötödik sor. Nem szabadulsz* 1951.). És hogy

Már mögötted is besötétedik,
előtted pedig csak sivatag van.
Ez az éved a negyvenhetedik,
s talán utolsó. Morzsolod magadban.
Út nincs tovább . . .

...

Az egész csak egy pillanat,
s bár még el sem búcsúztál,
hagyd abba, engedd el magad!
Eltűnhetsz már Justus Pál!

– ahogy az *Utolsó sor. Hagyd abba* című versében írja, ugyancsak 1951-ben és számos verset sorolhatnánk fel erre az életérzésre, önfeladói reménytelenségére.

S az olvasóban joggal merül fel a kérdés: nincs ebben valami rejtélyes, emberfeletti, a józan ész számára megfoghatatlan, hogy valaki, aki éppen magánzárkában tölti törvénytelen megaláztatásának esztendeit, lányának ezt írja: „de te úgy élsz már, embernek amint kell”, „szabad ember leszel” és tizenkilencet álmodja vissza a jövőbe, mintha – némi túlzással – egyetlen „ellenvetése” a fennálló rendszerrel szemben az lenne, hogy az – a korabeli terminológiával – „proletárdiktatúra, szovjet hatalom nélkül”, nem pedig tanácsköztársaság? Holott tudjuk, korántsem ez volt – s ez lehetett – a „fő kifogása”. S nyilván ez a verse sem erről beszél. S hogyan lehetséges, hogy a ressentiment, a joggal vádoló számonkérés, a történelmi érvényű – hiszen beigazolódtott – denunciació, a kétely, a fájdalom, dörömbölő költői jajkiáltása (pedig oly emberi lenne) nem kap hangot ezekben a versekben? (Holott – megszoktuk – más költők még a kritikával vagy a konkurensokkal kapcsolatos konfliktusaiknak is metsző iróniával vagy prófétai hangú átkozódásokkal adnak hangot verseikben.) Csak az elveszett éden – a szeretett asszony és gyerek – visszasíratása, mitológikus megidézése, a múlt harcainak emléke és a személyes sors kilátástalan reménytelensége árad el versein. Hogy egyhúrú ez a költészet? Igen, az. De éppen ez az egyhúrúság – ez az elnyúló, minduntalan fel-feltörő zokogás, amely különösképpen *Hét év börtön és harmincnyolc sor* című, a mester-sonettek mintájára felépített (a nyitó vers egy-egy sorát kibontó)

versciklusát (talán főművét), de egyéb börtönverseit is jellemzi – teszi adekváttá poézisát azzal az élethelyzettel, amit kifejez. Bordalokat, tréfás életképeket, tavaszi trillákat, lelkesítő ódát aligha várhatnánk rabsága naplójaként, lírai tükörcserepeiként. Az elégia világa ez – a szó klasszikus értelmében –, amely azonban egyre mélyülő gazdagsággal ontja variációit ugyanarra a témára. S éppen ezzel teremti meg a maga zárt és teljes világát.

hallani egy-szerelmed hangját
e méter vastag falon át,
vagy egy darabka szalonnát,
mielőtt értelmed kioltják?

– írja a *Hetedik sorban* (*A méter vastag falon át.* 1949).

Ne mondd, hogy jó úgy is! Ne hagyd
a kérdéseket soha nyitva.
Mert akármit mondanak rólad,
te mégis kommunista vagy!

tesz hitet ismét a *Nyolcadik sorban* (1950).

Mondjam, hogy mintha bánya mélyén
dolgoznám, vagy mély alagútban,
s előttem hosszú, sötét út van?
S hogy kijutok, miért remélném?

...

és tán tényleg kijutunk a napra,
csak megvakulunk, amire felérünk.

ad számot illúziótlanságáról a *Tizenharmadik sor* című versében (1950).

Találomra idézem ezeket a sorokat hangulata érzékeltetésére, hiszen bárhol ütjük fel a kötetet, hasonló érzésekkel, gondolatokkal találkozunk. A *Harmincharmadik sor* (*Nincs senki más*) szonettjét 1949-ből azonban teljes egészében ideírom, mert talán a legtömörebben együtt van benne a bent és a kint, a sivár valóság és a fantomként felette lebegő reménység – hogy is mondjam csak – álma és valósága, a spirituális létezés életben tartó, a fizikai létet is egyedül őrző horgonyaként.

Jövöm már nincs és múltam sincsen itt,
 a semmiből a semmibe peregnek
 napjaim. Százszor elmondom: szeretlek –
 de nem tudja, s ha tudja is Edith,

mit ér azzal, hogy egy nagy, sivár, sárga
 József-u tcai ház egy cellájában
 valaki egyre ezt mondja magában,
 s bár nincs se múltja, se jövője, várja,

hogy újra lássa azt, akihez évek
 sora és szerteágazó idegzetének
 minden szála köti. Nincs senki más,

akihez tartozom még. Csak Edithez.
 Edith, tudod-e, hogy itt is segíthetsz?
 Azzal, hogy vagy. Az a szabadulás.

IV.

Ám, ha ezen az életérzésen nincs is mit csodálkoznunk, az már ismét joggal lepi meg e kötet olvasóját, hogy a rabsors, a mártíromság nemcsak szabadságát, de becsületét is elrabló, tisztelt barátait hóhérekre juttató iszonyatos inzultusa nem jelent stílárius törést, változást Justus költészetében; a hangvétel, az intonáció következetesen folytatja a megelőző esztendőket, sőt mintha – egy-két vers kivételével – tematikailag is folytatása lenne a megelőző korszakok világlátásának. S ha ebben talán szerepe is lehet a börtöncenzúrától, a megtorlástól való félelemnek is, éppen a megelőző és a börtön utáni versek hasonló hangvétele sugallja számunkra azt a meggyőződést, hogy másról, többről van szó. Justus, a magánember vagy a politikus a börtönből kiszabadulva, nem tér vissza többé a politikai életbe. Magatartása 1956 után intranzigens a hatalommal szemben, amely alighanem pályája folytatását, betetőzését várná tőle és annak lehetőségét nyújtaná számára. Munkáját – a Corvina Könyvkiadó szerkesztője – lelkiismeretesen végzi, de a napi politikától megcsömörlött. Justus a költő azonban élete végéig elkötelezettje azoknak az eszméknek, amelyekkel ifjúkorában eljegyezte magát. Ám költői pályája a számára – mint láthattuk – életre szóló élményt jelentő tanácsköztársaság bukása után kezdődik és egy hosszantartó forradalmi apályhelyzetben bontakozik ki, amely a harmincas világválság átmeneti fellendülése után tragikusan továbbmélyül a nácizmus győzelmével, a konstrukciós perekkel stb.

... A százszor összetört fényt
 hiába őriztem ez éveken,
 mert velem együtt, nézd, kialszik,
 s a vaksötétben fény nékem
 nem kell már. Vesztett harctól harcig
 nem tévedhetek már el én
 ezen az úton.

– írja ő maga, nem a börtönben (holott ott is írhatná), de a kötet címadó versében, amelynek datálása: Budapest, 1933–1948. Ha személyes tragédiája csak 1949-ben teljesedik is ki, egész élete tragikus légkörben, állandó aggodalomban, egyéni és közösségi létbizonytalanságban telik el. S vegyük ehhez hozzá azt a paradoxont, hogy ez a forradalmi eltökéltségű férfi nem tartozik a par excellence forradalmi vénájú költők közé. Nem Tyrtaios, nem Petőfi és még csak nem is Ady vagy József Attila. Inkább a Juhász Gyula, Babits, Radnóti típusú tűnődő-szemlélődő alkat (ha kisebb költői formátummal is), akinek világnézeti és osztályelkötelezettsége a részvét és az együttérzés húrjain szólal meg, de nem válik harcba hívó trombitaszóvá, mozgósító erejű plakáttá. Még *Carlo Rosselli* című, a spanyol polgárháborúban dandárparancsnokként harcoló és Franciaországban bestiális kegyetlenséggel, orvul az országúton meggyilkolt harcostársának emléket állító versében is ilyen higgadt, szinte szelíd tárgyilagossággal ad számot felháborodásáról:

az életet nem könnyű elviselni,
 s nemcsak a Pó mentén görnyedt az ember
 és nyugtalan álmú a föld.

Meg fogjuk ölni azt, aki megölt
 s míg múlnak az évek és sarjad a fű
 és lassan elvész értelme a szónak,
 a te árnyékod jó lesz lobogónak,
 árnyékod, mely mindegyre magasul,
 s mint jégverés egyszer csak rá borul
 a félszigetre
 Szcíliától az Alpeseig.

És a húrokat könnyelmű kézzel pengető, nem a szipolyt gyalázó költőket is csak ilyen szelíd proféciával korholja, 1928-as (s ritka kivételként kassákos, de József Attila „intelmeire” is emlékeztető) *Ítékezés némely költőkön* című versében:

És ezért hulltok ki majd mind az emlékezet rostáján
s kimaradtok az egymásbafogódzó kezek acélgyűrűjéből,
mint ahogy kimaradtunk mi a ti szavatokból,
fületekből és szemetekből,
amik ezerszer hallják-látják:

mert elfelejtettétek az embert
s ezerfájdalmú zokogását.

Verseiben csak a tények lázítanak, az elsratott barátok, az eltékozolt életek, a bizonytalan jövőtől való félelem, még a költői pan-teizmussal megidézett természet is – ő maga nem. Ha e kötet tükrében pályáját korszakolni akarnánk, ezt csak az életével változó tematikai motívumok nyomvonalán tehetnénk meg, s nem stílusteréseit, stílusmódosulásait alapján. Így beszélhetnénk valószínűleg az egyelőre még homályba vesző pályakezdekről, antifasiszta lírája kibontakozásáról, a bori munkatáborban írt verseiről, a felszabadulástól letartóztatásáig írt gyérszámú költeményéről, végül börtönlírájáról s az azt követő időszakról, amely lényegében az emlékezés jegyében folytatja, amit a börtönben elkezdett. Négy esztendő – a koalíciós idők és a párt-egyesülés néhány hónapja – egy-két verset leszámítva: a lázadó rab költészete ez. Előbb a tőkés társadalom börtöne ellen, majd Borban ez konkrét rabsággá változik, amelyet azonban még mindig áthévít a feladatokat adó közösség, a szenvedő társak jelenléte, a lázadás és szabadság reménye, hogy végül a börtön magánzárkájában váljék ez a rabság teljesen magányos és elszigetelt életlémmé. Bori versei, bár nem érik el Radnóti legnagyobb költeményei mélyről fakadó, bensőséges vallo-másainak lírai virtuozitását, remekléseit, mégis, azt hiszem, hogy ha közékük keveredtek volna, senki sem gyanítaná, hogy nem a költőbarát írta. Helyzetüknek azonos motívumait érzékelik, vágyaik megegyeznek és stílusukban, szemléletükben is van valami hasonlóság. Íme egy példa:

E vashetek szerb éjszakán
mint a dolgok rejtett tulajdonságai
(hegyből távoli ágyúszó, csordába
taposott emberekből a magány)
úgy kezd a sötétből, oly természetesen
tegnapi arcod világitani.

(*Vashetek szerb éjszakában* 1944.)

Ugyanaz az arc ez, ami később majd a börtönéjszakát is bevilágítja – Justus Fannijáé – Edithé. Talán csak annyi a különbség helyzetértékelé-

sükben, hogy Justusból ekkor még hiányzik a „járkálj csak, halálra-ítélt”-nek az a sejtelmes előérzete, amely Radnótit áthatja, bár megelőző verseiben Justusnál is megjelenik ennek a lehetősége (mint ahogy Radnótinál is az az ezer veszélyen átvarázsolás gondolata). De ha Vas István joggal írhatta Radnótiról, hogy azért vállalta a munkatábor szörnyűségeit s a benne leskelődő halál kihívását is – holott felkínálták neki a lehetőséget a menekülésre –, mert költészete kiteljesedésének történelmi lehetőségét érezte meg benne, Justus talán egy másik tanúságtétel előérzetének megsejtésében írta:

Akik némák, azok maradnak
és belenyugosznak a sorsba.
Légy nekik szél és légy vitorla
és mutass a falakon túlra,

hitetlen is, újra meg újra,
gyűjts dinamitot a szavakba,
s mondd el nekik, hogy ezer út
vezet ki a napos szabadba!

(Beszélj tovább 1944.)

Mert ekkor még volt út számára is, amely a napos szabadba vezet. A felszabadulás után fennmaradt néhány verse arról tanúskodik, hogy Justus mentes maradt a sematizmus kincstári lelkendezéseitől, konfliktusmentes áloptimizmusától, a szocialista jövőt vállaló, a szabadságot ünneplő soraiban is ott kísért a múlt, az emlék.

Magamban hordozom, ami a halál volt,
s hiába várnak égő holnapok,
nem hull le rólam, mit reám kovácsolt
a gyilkosság, a rabság és gyalázat.

Csak te gyűjthatsz föl bennem a lázat.

(Sötétből 1944.)

A magyar költészet nagy hagyományát vállalva fonódik össze költészetében a szabadság és szerelem, a politika és szerelem, a szellem és szerelem, hogy sorsának, amely a koncentrikus körök egyre szűkülő fázisain át vezet, talán a halálnál is súlyosabb életfogytiglani rabság börtönébe, a pokol legmélyebb bugyraiban is vezérlő ikercsillaga legyen. Joggal írhatta *Őnarckép* című 1943-as (tehát még Bor előtti) versében:

Anyám vajúdott, hogy születtem,
s most bennem vajúdik halálom.

(Ami addig jön, azt kiállok.
Harminckilenc éve születtem,
mohón és gyorsan növekedtem,

... .

évek savában keseredtem,
acélkeménnyé öregedtem.
E testemre vert vers-keretben
állok, végleges kép, magamban.
Tudom, mi sem lesz már miattam,
s tudom, hogy mást mit sem tehettem.

GYERTYÁN ERVIN

JUSTUS PÁL ISMERETLEN VERSEI

Justus Pálné szívességéből közöljük az alábbi öt, eddig kiadatlan Justus-verset. Ezek közül a *Portré az Utak éneke* c. Justus-kötet dedikációjaként született. A dedikáció Nagy Etinek, Kassák mostohalányának szólt és Vas István birtokában maradt fenn.

A további négy kimaradt a *Végrendelet* c. kötetből, mely ezekkel kiegészítve teljes csak.

A szerk.

PORTRÉ

Szép vagy, de én most nem szépséged felé fordítom szavaimat
és nem tested ruganyos fiatalságáról beszélek
tudom ki volt szeretőd
ő ismerte tested dicsérte karcsú lábad hajad lobogását
és csodálkozó tüzek fakadnak szemében ha néz
de én látom homlokod mögött az álmatlan éjszakákat
eltitkolt sebeket

kétségbeesésedet
és ezért nem szépséged felé fordulok most
hanem bátor harcaid felé

életed töretlen rugói felé
 homlokod tisztasága felé hangod hideg csengése felé
 hited felé mely elbukott és véresre ütődött
 de él
 vívódásaid felé mik egyre tisztábbra és erősebbre nevelnek
 tudom leveted emlékeidet hiszen túlnőttél rajtuk
 egyedül vagy rejtett szerelmeddel mely olykor fellobog
 szemeid alján
 életed egyszerű feladat: erő kell hozzá senmi egyéb
 s még sokszor beleütközöl majd sorsod falaiba
 s még sokszor meghajszolnak önmagad vak indulatai
 de utad egyenes
 életed egyszerű arcod tiszta
 és megölhetetlen benned a láng
 látom kíméletlenül bontogatod harcaid emlékeid salakját,
 hogy közelebb
 juss önmagad felé
 és szeretném, ha segíthetnék neked
 melletted állok
 barátod vagyok.

(1930. II. 1.)

EGY PILLANAT

Nem érted ezt a ragyogást?
 Nem baj! ragyogó szemed ásd
 a fénybe és tavaszba!
 Lehet, hogy csal csak, részegít,
 de csordulón én élek itt
 s nem kérdek, hogy mi hozta.

Nem kérdek és nem értem én:
 szememből szökken mind a fény,
 szívemből mind az ének,
 szavam, mint forrás, úgy fakad,
 megöntözi az utakat,
 amelyek összeérnek.

S ha holnap besötétedik,
 e percet, ezt idézd, Edith,

s a gondok messzemennek;
s ha egy-egy elmarad, megáll
minden sötétség új sugár
szemednek és szememnek.

(1937 táján)

EZT FELELEM

Mint aki költözködni készül,
s átnéz sok írást, levelet,
vagy öngyilkosként végső számvetésül
végső szót keres, úgy vagyok veled.
Veled beszélek – de csak én beszélek,
mert kérdésemre nem jön felelet,
ha csak belülről nem, a hajszolt lélek
sötétségéből. S mert ameddig élek,
te bennem vagy, s én ott vagyok veled,
kérdést és választ szabadon cserélek,
mint magam veled, mintha ölelnélek,
s egy már a kérdés és a felelet.

Vagy mégse egy? az egyben mindakettő,
mint benned én is és mint te is bennem?
benned is visszhangzik a kérdésektől,
s helyetted is nekem kell megfelelnem?
Két összenőtt, vagy kettészakadt egy tő,
s azért kettő, hogy egymásra figyeljen?
Tőled kérdezem, aki mindent ért és
mindent meglát, ami csak mozdul bennem.
Magamat kértdtem és neked feleltem
és ezért egy a felelet, s a kérdés.

Tágabb és szűkebb börtönökben,
sehová se vivő utakban,
mindig, mindenütt azt kutattam,
mi van mögötted és mögöttem?
hol van az út, amin veled futottam,
mi maradt meg a városokban
belőlük, sötét évek alján,

reménytelen harcokban és reményben,
s azokból bennünk, oldatként, töményen?
a fiatalság és a dal tán,
s a szerelem? lásd, én sem értem.

S mi volt közöttem és közötted,
ami mélyebb a szerelemnél?
kérdés és válasz ütközött meg,
vagy valami még mélyebb ennél?
amid adtam, miért köszönted?
hisz én ujjongtam, hogyha vettél,
míg húsz éven át egyre adtál,
s ismerősen titok maradtál.
Hogy én adhattam, azt köszöntem
az éhezőt mentő falatnál
jobban és fájóbban szavaknál.
Mi volt hát ez közötted és közöttem?

S mi van előtted és előttem?
Több lehet-e és más a voltnál,
amit foszló szavakba szőttem,
amit te hangtalan daloltál
huszonhat évig és most betelőben?
S nem mindegy-e, hogy két vagy tíz év,
ha minden elmúlt napunk bennünk,
őrizzük minden óránk ízét
és nem szabad most sem pihennünk?
Mi lehet még előttem és előtted,
amit nem könnyű elviselnünk?
Az én erőmet mind te adtad,
s én adtam-e a te erődöt?
Ha bírom még, csak temiattad,
te voltál, aki fénybe szőtted
a kormosra perzselt mezőket.
A vereséget te tagadtad,
az utat tovább te mutattad,
mi lehet még előttem és előtted?

S ez volt alattam és alattad;
a kibontatlan néma ércök,
az elakadt szavú halottak,
a sötét föld, mely egyre vérzett.

S amíg az esztendőök szaladtak
és szörnyű évek súlya érzett
minden napunkban, türelem
volt türelmetlen lépteimben,
mert tudtam, veszthetetlen minden,
míg lüktet bennünk szerelem.
Rések nyíltak tömör falakban,
mert mindig ott voltál velem.
Tápláltuk egymást szakadatlan,
s tápláljuk most is szüntelen,
s ki nem is mondható szavakban
lüktet alattad és alattam
a régi szomjas szerelem.
Megtépázva és félhalottan
ezt felelem
(add a kezed)
ha holnap majd megkérdezed,
mi volt alattad és alattam.

(Országos Börtön, 1955. március)

MINDEGY

Próbáljam mondani neked,
amit nem mondtak el a versek,
az évek, mik kopogva vertek,
mi dermesztett, mi égetett?

Hogy kerestem női testben,
szavak mögött és tömegek közt
a falakat kibontó eszközt,
ha fönnt jártam, ha mélybe estem?

Könyvekben vagy véletlenül
meghallgatott Bartók-zenében,
kislányom tágranyílt szemében,
kéreg alatt védtelenül?

Amit soha meg nem talált
a türelmetlen keresés?
hogyminden végleg üres és
mégse keresem a halált?

A napok évek. Századok
az esztendőők, bárhogy szaladtak.
Nem épül meg és nem maradhat,
ha békülök, ha lázadok.

Tulajdonképpen hallgathatnék,
de én hallgatni nem tudok.
Zihálva is tovább futok,
bár unom, ami hátravan még.

Gyűjtöttem magam, s pazaroltam,
és romboltam és építettem,
volt, kinek kellettem, kinek nem,
magamnak fölösleges voltam.

Minden, amit mondtam, s tettem én,
ellenem, s maga ellen lázad.
Ártatlanul végső gyalázat
tapad rám. Ezért nincs remény.

Kimondta mindenki és senki
el nem mondhatja kívülem,
a csönd, mivel teli fülem,
csak a kimondhatatlant zengi.

Amit kerestem ajkakon,
nem ejti sem ajkam, sem ajkad,
nem mondhatom, mi egyre jajgat
benne, S el sem hallgathatom.

(1957. IV. 14.)

ÉVFORDULÓ

Amikor egyre fogynak a barátok
és hűl a hév és tűnik az egészség
én megtanultam s te is belátod
figyelni kell az évek rebbenését
mert úgysem marad nekünk egyéb semmi
a fogyva egyre nehezebb időből

és minél kevesebb lesz számbavenni
annál tovább tart mint lefosztott töről
nehéz a néhány megmaradt szemet
tallózva mégis megtalálni és
ízét ismerni bár legédesebb
fanyarulón vagy mint a napsütés
október hideg ege alatt melegít
legjobban így van velünk valahogy
mondom neked hogy legszebb éveid
ízleled figyelve amíg itt vagyok
melletted és az ő szájukkal mondja mindenik
sejtem külön-külön és együtt hogy szeretlek
mint mondták falak között évekig
hangtalanul és vallanak most embereknek
ha volna kinek de csak neked mondják
hogy mélyebb minden mélység s a magasság
is szédítőbb most és jégesőnyi gondját
az éveinknek fájó örömmé fokozzák
egymást idéző tükrei szemünknek
és pupillánkra vésett képei a másik
nem múló arcának nem sose tűnnek
belőlünk már a végső elbomlásig
csak annyit hát még hogyha úgyis
le kell merülni nemsokára
a máris sűrűsödő éjszakába
a lábam alatt örvénylő talaj akárhogy húz is
én learatom harminc esztendőnk vetését
veled neked ha érted ezt
vagy ha nem érted hidd el érdemes
együtt figyelni évek ólmos szárnyarebbenését.

(1959. október 17.)